

RASAPNO SABIRANJE

U suvremenoj hrvatskoj poeziji rijedak je pjesnički opus koji bi se godinama slagao i množio s toliko mirna pouzdanja, naoko bez presudnijih lomova, a zapravo se u nutrini svojoj trajno otimao vlastitu poticaju, zazirao od njega, tražio puta da ga zaobiđe, teško mu vjerovao, razarao ga, pa mu se poslije svih nesvladanih iskustava sve prinuđeniji vraćao kao što je to slučaj s pjevanjem i mišljenjem pjesnika Ante Stamaća.

Tragalaštvom na razini formalnoga izričaja, a mnogo zbiljskije na razini prepoznatljivih ontoloških slutnji, Stamaćevo pjesništvo, koliko god ostajalo izdvojeno, svoje i pomalo po strani, pouzdano stoji u temelju zajedničkog razlogovskog pokušaja upjevavanja između metafizičke potrage za bitkom i radikalnog propitivanja egzistencije subjektuma; usto ono se fenomenološkom deskripcijom nastojalo okolišnim putem približiti razlozima i smislu neprevladivoga dvojstva što empirijski dijeli a metafizički svezuje postojanje i nepostojanje, stvaranje i razaranje, skupljanje i rasipanje, bitak i nebitak.

Do zajedničkog nastupa pjesnika razlogovskoga književnog naraštaja teško da bi se u kakvu drugom a toli kratkom književnom razdoblju našlo tolik broj pjesničkih individualnosti koje bi vlastiti doživljaj svijeta tako pasionirano izvodile iz metafizičke općosti ili ga reducirale na samozatajne fenomenološke jednosti.

Sva se Horvatićeva, primjerice, poezija razrastala puninom doživljaja i istovremeno tematski se i svjetonazo-

rom posuvračala i reducirala na fenomenologiju razbijenih vojski i tragediju izgubljenih bitaka; Petrakova, uz razuđeno književno obrazovanje i siguran osjećaj za socijalno tek na jasno obilježene prostore ničije zemlje, koja, bivajući ničijom, ljudskom postaje pustolinom; Ganzina na žrtvu što je češće kazna no što bi bila slobodno služenje ili put zbiljskom iskupljenju; Stamaćevo se, pak, pjesništvo čvrsto skupilo oko fenomenologije *rasapa*. Istovremeno, bez prevelika nasilja, svaku bi od tih pjesničkih individualnosti bilo moguće izvoditi (ako se baš hoće, i reducirati) na onu drugu, kao što bi se, pogotovo u prvim godinama razlogovskog pjevanja, dalo dokazivati kako ta četvorica »Razlogovih« pjesnika, pjevajući izgubljene bitke pa iza njih izgubljenih pustu i ničiju zemlju, pa uzaludnu patetiku žrtve i ukočenu zatečenost definitivnim rasapom svega pjevaju toliko jednu i istu razlogovsku pjesmu, da im se njome takvom, pjev na samu početku šezdesetih godina, zamahom književnog pokreta, umnožio i osnažio, zbiljski raspjevao onaj glas u hrvatskoj poeziji koji se već bio izdvajao iz krugovaškog pjevanja Mihalićevim pjesništvom. Svakoga od spominjanih pjesnika moguće je na svoj način naći u Mihalića, kao što se i Mihalić tako čudesno obnavljao i svoj talent činio sigurnijim zahvaljujući dobre mjere i razlogovskom književnom govoru formuliranu u opći znak jednoga prepoznatljivog razdoblja suvremene hrvatske književnosti.

Swijet Stamaćeve pjesme, taktilni koliko i onaj metafizički, rasipa se, raspada i, reklo bi se, ukleto propada, dok je idealna njegova paradigma pomišljana platonovski u čežnji ideje o svijetu i njegove pojavnosti za svrhovitim sjedinjenjem u jednome, u kojem će zbiljskije postojati nedokinuta oba dijela jednoga. Stamaćeva, međutim, zbiljska pjesnička

inspiracija tek se uvjetno prisjećala i čeznula za usklađivanim svijetom, zapravo se trajno sudarala s nespremnošću svijeta i čovjeka u njemu da zajednički dosegnu pretpostavljano jedinstvo kao zajedničko prebivanje u mogućem smislu. Drama čovjekova postojanja, kako je doživljena u njegovoj poeziji, zbiva se u međuprostoru između duhovne i osjetilne zbilje, međuprostoru kao jedinom čovjekovu prostoru u kojem duhovna zbilja nužno kopni i nestaje a osjetilna se raspada u bezoblično materijalno. Međuprostor rascijepljenoga svijeta Stamaćevoj se poeziji rastvara kao prostor čovjekove egzistencije gurnute u nemogućnost u kojoj čovjeku nema druge no da njome, svojom egzistencijom umjesto onemoćalom idejom, pokušava nemoguće – duhovnu i osjetilnu zbilju privoditi jedinstvu.

Slutnja tragične nedoseživosti jedinstva svijeta, na priliku kojega bi se svrhovito povratno oblikovala i čovjekova egzistencija, jasno je od sebe dala glasa već u samu začinjaju Stamaćeve pjeva. U tvrdoj, oporjoj, preuranjenim zrenjem obeznađenoj mladenačkoj zbirci *Rasap* (1962) čiji se svjetonazor složio iz surovih iskustava golotočkog zatočeništva, u koje je dospio za gimnazijskih dana, Stamaćeve slike, metafore, upjesmovljeni osjećaj za svijet već na samu početku začudnom se sigurnošću odmaknuo od svojih neposredno doživljenih povoda; ponekad je od njih dalje no i u jednoga od spominjanih razlogovskih pjesnika; a istovremeno je čitljivo i pjesnički dojmljivo, iznad svega oslobođeno, upravo na njega upućivao:

*Što smo izvojštili jest poruga leproznoj zvijezdi
osim kraljevstva siga nije nam preostalo izbora
prekasno su došli da nas probude
ta skamenjenost bila je začudno brza*

Već u prvoj zbirci Stamać je sigurno odabrao ključne pojmove na kojima će više od tri decenije graditi svoju metaforiku i simboliku, svoje sinegdohe i oksimorone. Među njima su trajno ostajale: *zvijezda*, neizlječivo bole-sna, sjajna, skrhana u naznake tek mogućega smisla, zga-sla; *ruža*, varavi sklad boje i oblika što u stvarnosti pjesme truni iz sebe rasapno crnilo, svojim mraznim dahom leđi i samu pomisao na ljepotu i sklad što bi imali biti zbilja svijeta; *rasap*, sabirališna točka u kojoj se sluti egzistencija bez bitka a sigurno znade da je čovjeku obrečeno potonu-će u zlo-bitak.

Rasapom je Stamać prepoznavao svijet kao nemoguć-nost. Ako se u toj zbirci ponegdje još i zatekne čuđenja, zebnje, moralne nelagode što se sve oko čovjeka i u njemu nezadrživo rasipa, u drugoj – *Sa svijetom jedno* (1965) – kao da zatečenost što su svijet i čovjek u njemu zbiljski odustali od vlastite ideje, polako ustupa nuždi. Pjesma, u izričajnom pogledu sigurnija, odriče se moralnih dvojbi i mogućih spoznajnih lutanja, i kao da joj nije preostalo drugo nego da se istovjeti sa svijetom oko sebe:

*Smiren i bez opiranja spustih se u kišni dol
da te tražim crna sjeno
(...)*

*Upij mi težnju, nadu priguši
smrvi ono što te traži
Tako ću biti beskrajno tvoj*

Pristanak na jednakost sa svijetom-nesvijetom ostavlja pjesniku tek da opisuje njegove epifenomene ne bi li njihovim zbiranjem sabirao cjelovitu sliku. Nad tom ali i takvom slikom što će drugo nego da pripjevava: *A pjesmom*

velika teče strava. Zbirka je mogla biti naslovljena i ovim refrenom jer on je zbiljska ekspresija tadašnjega egzistencijalnog iskustva Stamaćeva promišljanja čovjekova pada u procjep u kojem se i sama želja za slobodnijim prostorom raspadala u *mokroj gnjili*. Da bi se pjesnički opstalo u tom svijetu, bilo je nužno sebe sama molitveno prinositi na žrtvu:

*Zemljo gruba i okrutna srca
učini srce moje po srcu tvom*

Zbirkom *Sa svijetom jedno* Stamać je čvrsto označio dosege svoga pjevanja i shvatio svu krhkost opiranja sudbinskom propadanju. Ispisao ju je u tragu najmodernijega hrvatskog pjevanja koje se od krugovaške »slikovne« »živosti« sve odlučnije priklanjalo »pojmovnome«, a istovremeno ostajao vjeran klasičnome koje je u tome času u njegovu slučaju bilo oslobođeno potrebe za formalnim eksperimentiranjem.

Pomirenje u sintagmi *sa svijetom jedno* nije Stamaću predstavljalo i pjesničko odustajanje. Kad svijet nema izgleda da bude jedno s idejom o sebi kao svijetu, u kojemu bi jednome čovjek bio integrirajući činilac, pjesnik će pokušati *jedno* pristajanjem na dato. Svojom začudnom pravocrtnošću ta se sintagma ipak prometala makar i u nesigurnu brv preko koje se prelazilo prema onome Ništa, kojem je takav svijet svojim pražnjenjem trajno naginjao te svome Ništa vukao i čovjeka kao biće koje bi to Ništa možebitno bilo u stanju pojmiti, istraživati njegovu dubinu i razloge. Pjesmom će Stamać pitati nije li svjetsko povijesno i egzistencijalno humano Ništa svojom prazninom možda mogući prostor nekih nesigurnih a samo od napuštena čovjeka treperenih nada što bi ni iz čega slutile

i čovjekove razloge. Pred činjenicom nesavršena svijeta, i za njega takva nepripravljena čovjeka, pjesnik najčešće zastaje kao pred datošću o kojoj može pojmiti samo toliko da jest. Naše postojanje dramom se promiseće kad nesavršeni moramo živjeti u nesavršenu i ciljem neosmišljenu svijetu, a da nam trajno izmiče odgovor na pitanje – zašto je tome tako. I sam čak Stvorac, koji bi jedini imao zbiljsko pravo da je *sa svijetom jedno*, teško da je spreman naznačiti pouzdan odgovor na njega. Jer, u šesti dan, kad je već i čovjeka imao dovesti, još ni kopna od vode nije razlučio ni koliko da bi mu čovjek, zbiljska njegova kreacija, zakoračio sigurnim tлом (*Bogumilski dnevnik*), te je i sam nad svoje djelo *razastro taman oblak kom vidik je nepreglediv*. U bogumilskom, heretičnom i gubitničkom bilježenju pretege mraka nad svjetlošću i gnjili nad jedrinom, što u Stamaćevim kalendarskim zapisima započinje ožujskim tmurnim danom u kojem drhturi jabuka u cvatu ne navješćujući proljeće, ta bogumilska godina završavala je u tmurnijoj još i ledenijoj veljači, u posve zatvorenoj a nesređenoj kozmogoniji u kojoj je samo put u propadanje izvjesno bio dat.

I što je moglo biti očekivanije no da se individuum, razočaran u razoreni smisao, zgrožen, nepripravan za pobunu, sposoban tek za negodovanje a prinuđen na egzistenciju bez obećanja, utekne onome što mu je kao individuumu ostajalo jedino dohvatljivo – vlastitome i bezrazložnome činu, pjesmi koja neka bi iz sebi imanentne težnje za redom kretala u potragu za nadom u smisleniju egzistenciju:

*Isto smo živjeli, Ovidije, no drukčije umiremo
sad oni šute, mi pjevamo, naše dolazi proljeće*

U zamjenu za smislenost svijeta pjesma se, jedino kao pjesma, ponudila za prostor mogućega prebivanja u ne-sklonu okružju, za prostor kreacije pojedinačnoga smisla koji neće unaprijed biti ni zadan ni osiguran. Na čovjeku je da ga pronalazi, otima, ispunjava sobom, i u sretnom trenu takva otkrića doista se činilo da *mi pjevamo, naše dolazi proljeće*, u kojem jabuka u cvatu možda neće promrzavati no začinjati nekim nekušanim plodom. Otkrićem pjesme kao mjesta egzistencije u potrazi za bitkom, eksplicitnijim no u drugih svojih suvremenika, Stamać se u svome književnom krugu učinio razlogovskijim pjesnikom od mnogih drugih razlogovaca.

Da bi pomnije ispitaio svoju nadu, Stamać će dijalogom istraživati dokle su na jednako neprokrčenu i bezizglednu putu dospijevali jednaki lutaoci, koji su povjerovali da je njihov pojedinačni čin mogućan stati na mjesto nepostojeće smislenosti svijeta, pokušat će *naći sadašnju raščlambu bitno skamenjenih riječi Držihinih*. Pitat će koliko su od namjerenoga dohvaćali, nimalo slučajno izabrani, Hölderline, Broch, Mozart, Benn, Matoš, Ujević, Breughel, pa i poneki od generacijskih suvremenika, koji su svaki na svoj način, u Stamaćevu viđenju, sudjelovali u traženju odgovora na isto pitanje. Vrlo brzo i otkriva kako svi ti ubezbroj *graditelji Katedrale*, prije no će i doklesati zaglavni kamen, u okrutnu već osvjedočenju, poput i nje-ga sama, *šapću pitanje o vrhu koji se truni*.

Pokušaj da se pjesmom dospije u ozračje bitka bio je toliko zavodljiv da je pružao privid kako je pjesmom moguće bitno nešto mijenjati između čovjeka i svijeta, no ravnodušna nepokretnost bitka, njegova bezdana praznina koju pojedinačan čin nije bio u stanju ispuniti, mrtvila je čin i pjesmu:

*da se raspu riječi što riječ nisu još
jer nedostaje im dah svih vremena
djelima toliko potreban*

Štoviše, riječ, ono po čemu pjesma jest, ne samo da se rasipa, ona gnjije i propada zajedno sa svime tvarnim i pretpostavljeno duhovnim:

*Sve te riječi
začudne, gdje šute stvari
izlučine zaprepaštene lude
ta hrpa jestivoga lišća
salata iz domaćeg
vrta, a gomila govana
krupnih, raste
putem neba*

Bez obećavajućega odgovora u dijalogu s iskustvom koje su skupljali jednaki tragaoci, ili nalazeći u različitu iskazu tek ono do čega je i sam dolazio, Stamać sve češće pokušava samu pjesmu u njezinoj pjesmovnosti razložiti i nju pojmiti u njezinoj propadljivosti.

Spoznaja da nam riječi nisu u stanju doseći Riječ, ne iz naše volje već iz nemoći riječi same, na tragu je Wittgensteinova osvjedochenja da o onome o čemu se ne može govoriti da se o tome ima jedino šutjeti. Zbog toga je filozofu samo još jezik preostao kao predmet njegove upitanosti. Pjesniku, u svijetu koji pjesma ne dotiče, ostaje još samo pjesma kao svoj vlastiti i jedini razlog pjevanja.

Stamaću je pitanje o načinu i obliku njegova pjevanja uvijek bilo važno pitanje. On nikad nije gajio previše povjerenja spram takozvanog spontanoga pjesničkog govo-

ra. Pored jasnog pojmovnog određivanja onoga o čemu će pjesmom progovoriti, način na koji će to učiniti u nje- ga je uvijek precizno promišljen. Kad je pjesmi dopalo da stane na mjesto svijeta sama, a u isti mah bude i krče- nje mogućega puta do njega, Stamaću pitanje o njezinu obliku staje po važnosti uz sve odgovore koje je pjesma u stanju naslutiti.

U *Odronskim poredbama* (1982) objavljena su prva njegova dva soneta, dobre pjesme iz kojih je vidljiva želja da ih se privoli što tješnjem osjećanju zakona sonetnog pjevanja. U sljedećoj zbirci, *Žalostinke* (1991), u nizu od tridesetak pjesama samo je jedna izvanjskim oblikom so- net. Iako je o sonetu moguće dvojiti, njegov naslov najav- ljuje programatski odnos prema pjesmi – *Trubadur naglo probuđen*:

*Vrati se u sonet ili kanconu
iz kojih si čudnim čudom ispala.
Ostani u bajnoj albi, zornici
ionako zora neće svanuti.*

Stamać je i predobro znao što je sonet, što pak odstupa- nja od njegova kanonskog oblika, a pjesma da ipak ostva- ri sonetni oblik. Uostalom, sa sonetom se na problemski djelatan način susreo rano, gotovo na samu početku su- stavnijega bavljenja teorijskim pitanjima pjesničkog umi- jeća, kad je uzeo prevoditi Rilkeove *Sonete Orfeju*. Ako je u vrijeme zbirke *Smjer* (1968) i *Doba prisjećanja* i bio privučen Rilkeu, prije svega njegovim pjevanjem »samo jedne pjesme života«, njegovim »dahom oko Ničega, Vje- trom«, njegovom suočenošću sa smrću, što je sve bilo egzistencijalno duhovno osjećanje vremena i traganje za

mjestom kakvo se slutilo i prakticiralo u »Razlogu« i oko »Razloga«, prevođenje Rilkeovih soneta iskustveno je Stamaća napelo za onaj zvuk koji će tako začudno zabrujati njegovom posljednjom zbirkom *Crne rupe, mračni soneti* (1995), zvuk tako srastao s nekim novim spoznajama, a ipak na tragu istoga.

Odronske poredbe, zbirka objavljena 1982., istinski je iskustveni i pjesnički dočetak. Zrelim, punim se uvidom nadnijela nad svoju dvadesetogodišnju muku s *rasapom* i pokušajem sabiranja, da bi zaključila u pjesmi što je svojim imenom označila cijelu zbirku:

*Ovako su slijedile:
ptica bijaše slična duhu
što je značilo mir;
sjena se stopila s pijeskom
i tako je nastala pustinja;
ali ni zaborav ne ostaviti
postrance: i to bje lik.
Sad sve srušeno.*

Da je čovjekov svijet bez svakog izgleda, o tome se Stamaćeva pjesma davno osvjedočila, ali sada više čak ni začuđenosti ni egzistencijalne jeze nad takvom sudbinom nema. Tek iskustvo koje se sazdavalo na vlastitu doživljaju, provjeravalo znanjem i čvrsto oblikovalo promišljanjem. Kaotičan i neuređen svijet postojano se opirao svakoj hipostaziranoj smislenosti, pogotovu projektu koji bi ga izvana pokušavao osmišljavati.

Poslije *Odronskih poredbi* Stamać gotovo deset godina nije objavio zbirke pjesama. Kad su se 1991. pojavile *Žalostinke*, kao da su već svojim plemenito starinskim, pre-

radovićevskim naslovljavanjem najavljivale nostalgичno prebiranje po odživljenim spoznajama i inventurno premetale apsolviranim temama i idejama. Iako se tako moglo zaključivati iz raspoloženja većega dijela zbirke (*samo nužno mašeš kasna Zvijezdo Žalostinko*), ona je nakraju našla snage za odlučniji glas:

*Zbogom ti špiljo u platonskoj zamci
skrovište nesreće zrele i lijepe
zbogom vi krvnici, dvojbene žrtve
prebrojite svoje žive i mrtve*

Koliko egzistencijalna nasumičnost, toliko ni pretpostavljena čovjekova ontološka utemeljivost i lutanja povijesnim beznađima nisu za čovjeka imala ništa do *nesreće zrele i lijepe*. Nadi u njih i pitanju o toj nadi, Stamać je u *Žalostinkama* stišana glasa romonio jedno nostalgичno ali i odrješito – zbogom. Osvjedočio se da obnavljanje nade može biti samo igra paslikama jednog koncepta o svijetu koji se posve dekonceptualizirao. Svojim pjevanjem Stamać je tijekom godina ispitivao bitne njegove nemogućnosti koje su se dugo, upravo iz svoje egzistencijalne nemogućnosti, činile pjesničkom mogućnošću. Nemogućnost može pružati izgled mogućnosti ukoliko uzme samu sebe propitivati. To je uvijek igra na ivici provalije, na jasnoj misli što upravo takva gasne u mrak neizvjesnosti, posljednja igra što je čovjek zameće sa sobom i svojom mišlju. Stamać ju je igrao, čini se, u svim njezinim konsekvencijama, i onda se upravo iz njih morao pomiriti s istinom da svijet nije samo vlastita metafizička projekcija humanističkog sna o smislenom jedinstvu čovjeka i ideje o čovjeku, kao što nije ni puka njihova nemogućnost što

se nepodnošljivo »obnavlja« reciklažom svjetsko povijesnih ideja i projekata propalih u nedomašenim realizacijama. Svijet nije ni ravnodušni samo planet na kojem se začeo misleći – neutažive potrebe da sebe bude svjestan – život koji bi upravo iz iste te potrebe da upravlja i sudbinom planeta, svijet je životu zasvagda i nedohvatljiva ideja o vječnome kozmosu koji u sebi istodobno u jedinstvenu cjelinu spaja postojanje i nepostojanje, nezavisno od čovjeka i njegova poimanja fizičkog i metafizičkog kozmosa.

Dok je još bilo nade što poziva na svjetsko povijesni rad na dovršavanju u tim relacijama zapravo nedoseživog smisla, sumnja se u poziv i mogući napor izražavala dramatičnošću formulacije o vječnome vraćanju istoga. To »isto« pjesniku je bila nada sama. Neproduktivna u svom ponavljanju i zato lako potrošiva, u Stamaćevu iskustvu ona se dokrajčila spoznajom da čovjekov svijet ne stoji na vječnome vraćanju statičnoga »istoga« nego se kreće na crti vječnoga vraćanja njegova propadanja, postoji po propadanju; povijest nije tek sudbinski određeno gubljenje na putu ljudskih težnji za boljim, domišljenijim i humanijim, povijest je propadanje same ideje o čovjeku i njegovoj povijesti. U njoj, povijesti, ne tonu samo zbivanja kroz prostor i vrijeme, sama povijesnost povijesti propada jer nije u stanju da se uspostavi kao obećanje.

Osvjedočen u generičku ograničenost, povijesnu i egzistencijalnu izgubljenost humanuma, Stamaćev se poetski nemir posve naravno našao pred posljednjim pitanjem o čovjeku – pred pitanjem o kozmosu.

Prepuštenu obeshrabrujućim odgovorima u dvojba-ma o sebi kao o duhovnom i socijalnom biću čovjeku se pitanje o njegovim relacijama spram kozmosa i kozmosa

spram njega može samo još bezdanije provaliti kao pitanje o sebi samome. Ipak, kao da se Stamaću i njegovome čovjeku u jednom vrlo brzo prevladanom poetskom iskušenju učinilo kako bi scijentistički paradoks mogao biti odgovor: kozmos je konačan u svom beskraju i beskrajan u svojoj konačnosti. Kozmički zagonetni prostori kao da su svojim pitanjima znanost uzdizali do nauke a nauk se pred njima zaogrtao sigurnošću znanosti. Filozofija i fizika iznova su se našle na istome na kojemu su bile u starih Grka. Ali tim se putem stizalo u prostore duhovno opustošene u kojima se pjesnikovo pitanje gubilo kao pitanje. Beskrajno veliko i beskrajno malo, postojanje i nepostojanje, život i smrt, red i kaos, u kozmičkim su relacijama zapravo isto, u svome materijalnome i povijesnome jedinstvu čovjeku nedohvatljivo svemirje. Toliko sve i konačno i beskonačno, toliko zatvoreno i u sebi samodovoljno da pitanje o nama u svemu tome ravnodušno tone bez prave formulacije pa i bez mogućega odgovora; kozmosa se to pitanje kao bitno uopće i ne dotiče. Već je Kranjčević u *Zadnjem Adamu* vidio kozmički mraz i čovjeka na izdisaju u tome mrazu, koji u led urezuje samo još svoju nedoumicu nad sobom i svijetom što nestaje u kaosu svemirskih zapuha.

Beskonačnošću svoga prostor-vremena kozmos je samo čovjeku, koji je jedini u stanju nešto o njemu misliti, konačan, radilo se o pojedincu ili o čovjeku naprosto. Iz neumitna sunovrata u crnu rupu besvjesne mase i energije, kao dijelu višega ako i nepojamnoga reda, u kojem čovjek, zabrinuto nad sobom upitana misao, samo je putnik što dolazi Niotkud i u Nikuda ide, iz užasa tako pojmljene egzistencije Stamaćevoj pjesničkoj misli iznova je ostalo samo mirenje s nuždom.

Crne rupe, mračni soneti (1995) osma već u nizu zbirki, iz uvodne pjesme *Put u Zvezdograd* pa u zaključnu *Molitvu*, sva u zavidnu sonetnom slogu zgusnula je u tamnu kristalizaciju iskustvo koje ni katarzično više nije u stanju biti. Nekada pomirenje u svijesti da je čovjek *sa svijetom jedno*, kolikogod i bilo pristajanje na propadanje u tome svijetu, on, svijet, i takav, bio je čovjekov, a propadanje, rasap u njemu bili su dio antropološkog principa svijeta samog. Čovjek, pak, neka su sile izvan njega i proizvodile njegov besmisao, bio je na kraju sam odgovoran za sebe i svoj antropocentrično, povijesno i metafizički od njega sama građen i mišljen svijet. Iz takva shvaćanja moglo se upravo uz pobunu protiv njega biti s njime jedno.

Nasuprot svemu dojakošnjem Stamaćevu pjesništvu *Crne rupe, mračni soneti*, iako su logično sljedovali tragom misli i osjećanja ranijega pjevanja, ta se zbirka čini dvostruko prekretnom. Čovjek se u njoj doima beznadnijim i bezrazložnijim bićem; antropološki princip bivstvovanja kao mogućnost da on za sebe sama išta bitnije učini kao da je na putu da se posve izgubi. Stamać, istražujući, kao da se više nema nad čime iznenaditi niti se začuditi spoznavajući, kao da mu je ostalo samo mnogostrano fasetiranje doživljenoga i domišljenoga u savršenu sonetnu struku. Sonetom se ne istražuje. On je znanje i umijeće. Stamać ga ne izabire efekta radi već da iskušanu nemogućnost, izbrušenu u matematički uravnotežen i gotovo hladan oblik, suoči s kozmičkim redom, njegovim kretanjem iz sebe i u sebe, s njegovim nadimanjem i disanjem, »životom« u kojem živom biću nema mjesta. To je ono konačno otkriće na dugom pjesničkom putu do njega. Čovjekov kozmos niti je puniji niti će mu čovjekovim nestankom išta uzmanjkati. Ta on kao doista da je samo puki

usputni uradak nekontroliranih kozmičkih sila. I dok ne proguta ga kozmička praznina ili ga u sebe ne zgusne besvjesna materija, dato mu je što i Kranjčevićevu Adamu, tek da ostavlja znak:

*Al prije no Zemlja u olovo se skvrči,
Prije no točka stavi se na i
Nek cvrčak slavi čvor na crnoj smrči.*

*Nek Rupe znadu da smo bili mi,
Veliko srce što se, krhko, grči:
Eliot, Kafka, Beckett i Camus.*

Istinom, kako smo bili i kako ćemo zasigurno nestati, da se samo njome zadovoljio, Stamać s *Crnim rupama...* ne bi napravio zbiljskiju prekretnicu. Tek bi odmakao nešto dalje u prostore u kojima se iluzije prestaju gubiti jedino zato što u njima više i nisu moguće.

Jednom davno filozof s pjesnikom užasnuto je oglašio smrt Boga. I čovjek je ostao sam, pali su svi zabrani i sve ograde, sve mu je postalo dopušteno. Više od stoljeća ponorna je i razorna misao o smrti samog izvorišta života vukla na dotad neslućene intelektualne uzlete ali istovremeno i u moralne padove pa se ljudski duh nakraju našao posvema smućen. Mnogi su, a i Stamać s njima, na autentičan način svoje poezije, otkrili kozmičko umiranje čovjeka kao naravnu posljedicu Božje smrti. Ideja je time privedena vlastitu kraju, a Stamać je na smrknutu obzoru sve pouzdanije razabirao, da li vraćanje, da li ponovno rađanje Boga. Izvjesno je samo, međutim, da to više nije Bog što nesigurno dijeli zemlju od vode, razdvaja svjetlo od tame, pa ni ne upravlja zvjezdanim prostorima. Ti

prostori čvrsto su u vlasti kozmičkog principa što zadanu vodi crnim rupama. Bog je tome principu nužna, sve egzistentnija antiteza. On je prazninom svijeta dozvani i iznova uspostavljeni antropološki princip, mogućnost da se čovjekov svijet opet pomišlja nezavisnim od kozmičkog hoda, staništem Božjim i čovjekovim što ga osiguravaju međusobnim *prijateljevanjem* (Ivan Golub). Bog je obnovljena mogućnost otpora, mogućnost iznovične uspostave poremećene dualističke ravnoteže svesvijeta. Bog, kako ga je vidjeti u *Crnim rupama...*, nije onaj koji dijeli dobro od zla, smisao od besmisla, on je samo dobro nasuprot zlu, sâm smisao nasuprot besmislu, opstanak suprotstavljen propadanju:

*Proći će nebo, zvijezde, ljudska graja;
Njegova Riječ zacijelo neće proći.*

Jer je upućena čovjeku u zajedničkom traženju pretpostavki za neku posve novu misao o čovjeku i njegovome Bogu, koja će i pjesmom biti.

1997.